

НАРОДЖЕННЯ: КОНЦЕПТ-АРХЕТИП МІКРОКОНЦЕПТОСФЕРИ СВЯТКИ

Статтю присвячено комплексному аналізу концепту *Народження* мікроконцептосфери *Святки*, який спроектований на вивчення його особливостей у синхронічному та діахронічному аспектах, а також на з'ясування специфіки його відображення в ієрархічній системі української мовної картини світу, що передбачає вилучення інформації про досліджуваній фрагмент концептуальної картини світу людини зі словників різних типів та етнографічних джерел (культурологічний аспект) і визначення особливостей його репрезентації в мові (семантичний аспект). Запропонована техніка аналізу лінгвокультурних концептів проходить у три етапи: 1) побудова номінативного поля концепту та встановлення його номінативної щільності; 2) виділення та опис структурних елементів концепту; 3) моделювання його польової структури.

Ключові слова: лінгвокультурологія, мікроконцептосфера, концепт, архетип.

Плотникова Н. В. Рождение: концепт-архетип микроконцептосферы святки Стаття посвящена комплексному анализу концепта *Рождение* микроконцептосферы *Святки*, который спроектирован на изучение особенностей его отражения в синхроническом и диахроническом аспектах, а также на выяснение специфики его представления в иерархической системе языковой картины мира, при помощи осуществления выборки информации об исследуемом фрагменте концептуальной картины мира человека из словарей разных типов и этнографических источников (культурологический аспект), предпринята попытка определения особенностей его репрезентации в украинском языке (семантический аспект). Предложенная техника анализа лингвокультурных концептов проходит в три этапа: 1) построение номинативного поля концепта и определение его номинативной плотности; 2) выделение и описание структурных элементов концепта; 3) моделирование полевой структуры концепта.

Ключевые слова: лингвокультурология, микроконцептосфера, концепт, архетип.

Plotnikova N. V. Birth: concept-archetype of the microconceptosphere sviatki. The article deals with the complex analysis of the concept *Birth* of the microconceptosphere *Sviatki* projected for studying the peculiarities of its reflection in the synchronistical and diachronic aspects, as well as for clarifying of the specific character of its reflection in the hierarchical system of the linguistic world-image. Keeping within the limits of the lingvoculturological approach of the linguistic conceptology, in the research the notions such as conceptosphere, concept, conceptual microfield were considered.

In the structure of the microconceptosphere *Sviatki* 46 central concepts distributed to 10 conceptual microfields were distinguished. The appropriate field structure (nucleus, near-nucleus zone and periphery) of the microconceptosphere *Sviatki* was modeled and the hierarchical organization (superconcepts, presuperconcept, basic concepts, subconcepts) was presented. But the technique of the analysis of the lingvoculturological concepts suggested in this work consists of 3 stages: 1) formation of the nominative field of concept and definition of its nominative density; 2) separation and description of the structural elements of the concept; 3) modeling of its field structure. During the analysis of every concept the means of its linguistic expression, including their paradigmatic and derivational peculiarities were characterized. The research of the central concepts of the microconceptosphere *Sviatki* permitted to discover the specific character of the national mentality of the Ukrainians within the limits of this fragment of the linguistic world-image.

Key words: linguistic culturology, conceptosphere, microconceptosphere, concept.

Зимовий цикл народної календарної обрядовості українців поділяється на доріздвяні та власне Різдвяні свята. Власне Різдвяні свята (Святки) починаються зі Святвечора й закінчуються Водохрещем. І ніякому іншому святку не присвячено стільки народних повір'їв, обрядів та прикмет, як «Різдву», або Різдвяним святам, що містять значний обсяг фактичного матеріалу. Цей матеріал дає змогу розглядати Різдвяні святки або мікроконцептосферу *Святки* (Мксф) як складну систему – концептуальне поле, що включає в себе множину концептів, тобто є концептополем макрорівня [6 : 214]. Концептополе макрорівня, як і концептополе мікрорівня, повністю відповідає всім традиційним канонам теорії поля, тобто має структуру у вигляді ядра, приядерної зони та периферії.

Оскільки концептуальне поле – велике угруповання концептів, то вважаємо доцільним розподілити його на фрагменти – концептуальні мікрополя (КМП), що утворюють складну ієрархічну систему взаємопов'язаних полів, на основі яких формується мовна картина світу, та поєднують однорідні в поняттєвому відношенні одиниці (окремі концепти).

З огляду на те, що основним джерелом для формування міфів, релігій, філософій є архетипи, а обрядовість Різдвяних святок сформувалася саме на основі давніх язичницьких міфів та християнської релігії, то, відповідно, архетипи є підґрунтям для формування і власне різдвяно-новорічної обрядовості.

К. Юнг поділяв архетипи на психологічні, якщо вони виходять із пам'яті роду (наприклад, архетип свого, води), і культурні, створені культурним досвідом людства (архетип трійці, життя, смерті) [11]. Проте архетипи не можна уявити «самі по собі», вони виявляються у свідомості як наслідки самих себе, у вигляді архетипових образів та ідей, тобто архетипи позасвідомого можуть виявлятися лише у творчо оформленому матеріалі, яким і є різдвяно-новорічна обрядовість, що її позасвідомою основою стали психологічні архетипи вода, вогонь та сонце, а також культурні архетипи смерть, народження та трійця.

На концептуальному рівні згаданим архетипам відповідають концепти-архетипи *Вогонь, Сонце, Народження, Вода, Смерть, Христос*, що в складі концептуального поля «мікроконцептосфера *Святки*» групуються в концептуальне мікрополе «Архетипні образи». Один із фрагментів такого концептуального мікрополя, а власне концепт-архетип *Народження*, і становить предмет цього дослідження.

З погляду історії та міфології культурний архетип народження та відповідні йому культи в календарних обрядах слов'ян не привертали особливої уваги науковців. Лексема *народження* не аналізувалась і з лінгвістичного погляду (і як лексема, і як засіб мовного вираження відповідних концептів).

Відповідно, *актуальність* теми цієї розвідки зумовлена необхідністю опису концепту *Народження* з огляду на нову лінгвістичну парадигму, що репрезентована лінгвокультурологічним напрямом у лінгвістиці з урахуванням як лінгвальних, так й екстралінгвальних чинників. *Мета* статті – здійснити лінгвоконцептуальний аналіз мовного вираження концепту *Народження* в межах мікроконцептосфери *Святки*.

Для дослідження центральних концептів Мксф *Святки* застосовуємо комплексну методику, що поєднує елементи семантико-когнітивного й лінгвокультурологічного аналізів та базується на трьох етапах:

1) *побудова номінативного поля концепту та встановлення його номінативної щільності*. **Номінативне поле концепту** – це сукупність мовних засобів, що об'єктивують концепт у конкретний період розвитку суспільства [5 : 66]. Номінативне поле концепту будуємо шляхом суцільної вибірки зі словників різних типів та етнографічних джерел прямих номінацій концепту, їхніх синонімів та дериватів. Номінативну щільність концепту пропонуємо подавати в цифровому еквіваленті, для чого вводимо поняття коефіцієнт номінативної щільності, який обчислюємо за формулою $Q_{nd} = NF_c : NF_{mcs}$, де Q_{nd} – це коефіцієнт номінативної щільності, NF_c – загальна кількість одиниць номінативного поля концепту, NF_{mcs} – загальна кількість одиниць номінативного поля мікроконцептосфери, що становить 314 одиниць.

2) *виділення та опис структурних елементів концепту*. Згідно із методикою аналізу культурних концептів Ю. Степанова в структурі концепту виділяємо дві складові – культурну та поняттєву [9 : 41]. Культурна складова містить три шари: а) історичний, де аналізуємо явище в складі святочної обрядовості з історико-етнографічного погляду; б) актуальний, де проводимо аналіз наявних синонімів та дериватів імені концепту; в) етимологічний, розгляд якого дає змогу визначити первинний смисл імені концепту. Поняттєву складову виявляємо шляхом аналізу значень основних мовних репрезентантів концепту, що проводиться методом компонентного аналізу. Згідно із методикою концептуального аналізу З. Попової та Й. Стерніна, спільні або близькі за смыслом семи різних мовних репрезентантів одного концепту узагальнюємо й інтерпретуємо як когнітивні ознаки концепту [5 : 201], які називаємо смисловим елементом або компонентом смислу концепту. Подібні смислові елементи отримуємо й упродовж аналізу всіх шарів культурної складової концепту, узагальнюючи та інтерпретуючи як смислові елементи первинний смисл імені концепту, смисли, що їх має концепт в історико-етнографічному контексті, лексичні значення синонімів та дериватів.

3) *моделювання польової структури концепту*. Розподіляючи концептополя на концептополе макро- і мікрорівня, А. Приходько до перших віднісіть, що включають множину концептів (у розвідці це Мксф *Святки*), у той час, як концептополе мікрорівня «можна умовно вважати ідіополем окремо взятого концепту» [6 : 214]. Відповідно, концепт *Народження* – це концептополе мікрорівня, що складається з ієрархії смислових елементів. До ядра відносимо смислові елементи, що виділені під час аналізу поняттєвої складової. Усі інші компоненти смислу, залежно від частотності їхнього використання, а також від сфери вжитку, належать до приядерної або периферійної зон. Польову структуру концепту подаємо з урахуванням особливостей різних періодів.

Культурологічно-лінгвістичний аналіз концепту *Народження*. І. Культурна складова концепту. А) історичний шар. У період язичництва основним мотивом свята Різдва було народження бога Сонця, але після прийняття

християнства мотив чудесного народження починає використовуватись і в християнській традиції. За свідченням І. Огієнка, «Християнство заступило перше Свято народження сонця (Dies natalis solis) Святом Народження Христа ... » [3 : 277] і на честь народження Ісуса Христа церква встановлює нове свято – Різдво Христове. Після прийняття християнства постать Ісуса Христа починає розумітися як основа для формування обрядовості свята Різдва Христового, оскільки в цей день у церквах відправляється богослужіння на честь народження Ісуса Христа; духовництво створює та впроваджує в народні маси нові коляди релігійного змісту, основною дійовою особою яких є Ісус Христос; темі народження Ісуса Христа присвячені вистави пересувних лялькових театрів – вертепів.

Але давнє Різдво не було власне святом бога сонця: це було свято його народження, тобто тема народження була головною впродовж свята, оскільки, згідно з віруваннями давніх слов'ян, саме 25 грудня починав збільшуватись день і ніби народжувалось нове Сонце, ніби починався новий рік рослинного життя. Виникнення вірування про народження сонця, на думку М. Костомарова, пов'язано з його появою в цей день «у малому виді», звідки й утворюється ідея про його «народження та дитинство в річному бутті», а відповідно – зображення сонця як немовля на руках у жінки, що уособлювала природу [4 : 248].

У низці різдвяно-новорічних свят тема народження властива не лише Різдву, зокрема в наступний після Різдва день справляється свято Богородиці, що подекуди називається «бабини». У цей день ушановували бабусю-повитуху, тобто їй «носили вечерю», порівн.: «Було за звичай у цей день відвідувати бабів, які приймали роди, пригощати пупорізок вечерюю, а також справляти обіди та панахиди по померлих» [7 : 21]. Вірогідно, що з прийняттям християнства свято Богородиці заступило стародавнє свято жертвоприношення бабі-родоначалниці на честь народження дитини, залишки відправи якого заховалися у звичаї «носити вечерю».

На концептуальному рівні *Народження* є фундаментальним концептом, що становить першооснову Мксф *Святки*. Як її підґрунтя він сформувався ще в період становлення святочної обрядовості, тобто під впливом міфологічного світогляду язичників, тому залежно від ролі в структурі свідомості визначаємо згаданий концепт як міфологему. З позиції суб'єкта концептуалізації він є універсальним. Цей концепт є первісним образом, створеним культурним досвідом людства, що став джерелом для формування міфів, релігій, філософій, тому на підставі параметра об'єкта концептуалізації вважаємо його концептом-архетипом, а за якістю інформації – поняттєво-логічним.

Аналіз історичного шару культурної складової концепту *Народження* у межах Мксф *Святки* дав змогу виявити смислові елементи: «Різдво», «природа», «Сонце», «Ісус Христос», «бабини», «нести вечерю», «коляди», «вертеп». На лексичному рівні цей концепт репрезентовано відповідною лексемою.

Б) етимологічний шар. Віддієслівний іменник *народження* утворився від ст.-сл. дієслова *рождати*, що йому в праслов'янський період відповідає

дієслово **roditi*. Від дієслова **roditi* префіксальним способом утворюється дієслово *народити*, від якого власне і походить український дієслівний іменник *народження*, а дієслово **roditi* утворилось від праслов'янського іменника **rodь*. Існує припущення, що від праслов'янського іменника **rodь*, який тлумачили як «народження», «те, що народилось», «родина, покоління», походить і сучасне слово *род* (в українській мові *рід*) [10 : 399]. Пояснення щодо походження цієї лексики не є безсумнівними і єдиного погляду науковці не мають.

Аналіз етимологічного шару культурної складової концепту *Народження* у межах Мксф *Святки* дав змогу виявити його смислові елементи: «*Народження*», «*урожай*», «*рід*», «*родина*».

В) актуальний шар. Лексичні ознаки. Словник синонімів сучасної української мови не фіксує синонімів до лексики *народження* [8], але в офіційно-церковній назві свята на честь народження Ісуса Христа – *Свято Різдва Господа Бога і Спаса Нашого Ісуса Христа*, а також в її редукованих формах – *свято Різдва Христового* та *Різдво Христове* в значенні *народження* вживається лексема *Різдво*, що дає змогу розглядати цю лексему як абсолютний синонім іменника *народження*.

Українська форма *Різдво* – це «очевидно, результат фонетичного розвитку давнішого **рожество* «народження, Різдво», пов'язаного з *родити* (**рожество* > **розство* > **розтво* > *різдво*)» [2, 5 : 92]. Іменник *народження* походить від дієслова *народити*, що утворено префіксальним способом від праслов'янського дієслова **roditi* [10 : 399]. Отже, сучасні українські лексеми *народження* та *різдво*, утворившись від спільної твірної основи, мали однакове значення – *народження*, що й сприяло їх паралельному використанню в межах святочної лексики. Але поступово їхні семантичні структури змінюються й сучасні лексикографічні джерела фіксують лексеми *народження* та *різдво* як такі, що не мають спільних значень, порівн.: «Народження – 1) *дія за знач.* народити, народжувати і народитися, народжуватися // час появи на світ; 2) рік, день, число, коли хто-небудь народився або що-небудь виникло, з'явилося» [1 : 733]; «Різдво – християнське свято народження Христа, що відзначається православною церквою 25 грудня за старим стилем» [1 : 1226]. Утім, давня традиція паралельного вжитку лексем *народження* та *різдво* в межах різдвяно-новорічної обрядової лексики призвела до того, що у святочній обрядовості вони законсервувалися у своєму первісному значенні – *народження*, і тому впродовж сучасних Різдвяних святків вони традиційно використовуються як синоніми.

Констатуємо наявність для вираження міфологеми *Народження* синонімічної пари НАРОДЖЕННЯ – РІЗДВО з архісемою *народження*. З огляду на частотність використання іменника *різдво* в іншому значенні, домінантою цієї пари визнаємо іменник *народження*, що і став назвою концепту.

Аналіз актуального шару культурної складової концепту *Народження* в межах Мксф *Святки* дав змогу виявити його смислові елементи: «*Свято*», «*початок життя*». Кількість одиниць номінативного поля концепту *Народження* дорівнює 2, а коефіцієнт номінативної щільності становить 0, 006,

що свідчить скоріше про підсвідоме побутування згаданого концепту в межах Мксф *Святки*, ніж про його недостатню комунікативну релевантність.

II. Поняття складової концепту. Основними мовними репрезентантами міфологеми *Народження* є лексеми *народження* та *різдво*. У семантичних структурах цих лексем особливу увагу приділяємо тим ЛСВ, що вказують на ці лексеми як на мовні репрезентанти міфологеми *Народження* в межах Мксф *Святки*, зокрема в семантичній структурі лексеми *народження* це ЛСВ *рік, день, число, коли хто-небудь народився або що-небудь виникло, з'явилось*, а в семантичній структурі лексеми *різдво* ЛСВ *різдво, народження*.

МОВНИЙ РЕПРЕЗЕНТАНТ	ЛСВ	СЕМИ
<i>народження</i>	<i>рік, день, число, коли хто-небудь народився або що-небудь виникло, з'явилось</i>	1. Народження. 2. Народження кого-небудь. 3. Виникнення, поява чого-небудь.
<i>різдво</i>	<i>різдво, народження</i> .	

Відповідно, у свідомості сучасних українців міфологема *Народження* як складник Мксф *Святки* містить такі смислові елементи, як «Свято», «Різдво», «Ісус Христос».

Проведений комплексний аналіз концепту *Народження* як складника Мксф *Святки* сприяв виділенню його домінантних смислових елементів, що дало змогу розглянути цей концепт з огляду на його польову організацію:

Концептуальна структура міфологеми *Народження*

ПЕРІОД	КОМПОНЕНТИ СМИСЛІВ
<i>Дохристиянська доба</i>	1. <i>Ядро</i> : «початок життя», «народження», «свято»; 2. <i>Приядерна зона</i> : «Різдво», «Сонце», «бабини», «нести вечерю»; 3. <i>Периферія</i> : «природа», «рід», «родина», «урожай».
<i>Доба християнства</i>	1. <i>Ядро</i> : «початок життя», «народження», «свято»; 2. <i>Приядерна зона</i> : «Різдво», «Ісус Христос», «бабини», «коляди», «вертеп», «нести вечерю»; 3. <i>Периферія</i> : «природа», «рід», «родина», «урожай».
<i>Сучасний період</i>	1. <i>Ядро</i> : «початок життя», «народження», «свято»; 2. <i>Приядерна зона</i> : «Різдво», «Ісус Христос», «бабини», «коляди», «вертеп», «нести вечерю»; 3. <i>Периферія</i> : «рід», «родина».

Проаналізувавши концептуальну структуру концепту *Народження* з огляду на польову організацію, робимо висновок, що сьогодні ядерні компоненти смислів (від загальної кількості смислових елементів) складають $\approx 27\%$. Упродовж віків у ядерній зоні концептуальної структури цього концепту жодних змін не відбулось.

Відсоткове вираження компонентів смислів приядерної зони для концепту *Народження* сягає $\approx 54\%$. Щодо приядерної зони концептуальної

структури міфологеми *Народження*, то в добу християнства вона розширилась за рахунок виникнення елементів із релігійною мотивацією: «*Ісус Христос*», «*коляди*», «*вертеп*», які залишаються актуальними й сьогодні. Але ці нові елементи виштовхують компоненти смислів язичницького походження, зокрема міфологема *Народження* втрачає смисловий елемент «*Смерть*».

Периферійна зона міфологеми *Народження* містить $\approx 18\%$ смислових елементів. Зоні периферії також властиві зміни, зокрема у добу християнства поступово зникають смислові елементи, що мали язичницьку мотивацію: «*природа*», «*урожай*».

Результати вивчення міфологеми *Народження*, що отримані за допомогою компонентного, етимологічного та історико-культурологічного аналізу, дають змогу зробити висновок, що цей концепт належить до значущих в українській культурі та у житті українців.

Запропонована методика комплексного аналізу культурних концептів може бути використана для вивчення інших подібних концептів, що є перспективним у сучасний період, коли простежуємо помітне посилення уваги до національної самобутності української культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.
2. **Етимологічний** словник української мови: В 7 т. / АН УРСР, ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; [гол. ред. О. С. Мельничук]. – К.: Наукова думка, 1982–2006. – Т. 5.: Р-Т. – 2006. – 704 с.
3. **Іларіон митрополит**. Дохристиянські вірування українського народу / Іларіон митрополит. – Вінніпег, 1965. – 424 с.
4. **Костомаров М. І.** Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики і літературознавства / Микола Іванович Костомаров. – К.: Либідь, 1994. – 384 с.
5. **Попова З. Д.** Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М., 2007. – 314 с.
6. **Приходько А. М.** Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / Анатолій Миколайович Приходько. – Запоріжжя: Прем'єр, 2008. – 332 с.
7. **Скуратівський В. Т.** Дідух: Свята українського народу / Василь Тимофійович Скуратівський. – К.: Освіта, 1995. – 272 с.
8. **Словник** синонімів української мови: В 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головашук та ін. – К.: Наукова думка, 1999–2000. – Т. 1.: А-Н. – 1999. – 1040 с.
9. **Степанов Ю. С.** Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю. С. Степанов. – М., 1997. – 824 с.
10. **Цыганенко Г. П.** Этимологический словарь русского языка / Г. П. Цыганенко. – К.: Радянська школа, 1970. – 600 с.
11. **Юнг К. Г.** Человек и его символы / Карл Густав Юнг – СПб.: Б. С. К., 1996. – 454 с.

Плотнікова Наталя Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасних європейських мов, Харківський інститут фінансів УДУ ФМТ (м. Харків). Україна, 61000, м. Харків, Плетневский пер., 5.

E-mail: Natalie.Plotnikova.02@mail.ru

tel: +380667272208

http://orcid.org/0000-0001-9719-6238

Plotnikova Natalia Volodimirivna – Candidate of Philology, Associate Professor, Associate Professor of the Modern European Language Department, the Kharkiv Institute of Finance of the Ukrainian State University of Finance and International Trade. Ukraine, 61000, Kharkiv, Pletnevsky lane, 5.